

Κίνηση και στατικότητα στην ιστορία της νεότερης Κρήτης

Η ιστορία της νεότερης Κρήτης θέτει πολλαπλές προκλήσεις στους μελετητές εκείνους που εμπορούνται από περιέργειες ιστοριογραφικές, περιέργειες δηλαδή οι οποίες εκπορεύονται και συνδέονται με προβληματισμούς σε σχέση με τη λογική της ιστορικής γνώσης. Αν τα ενδιαφέροντά μας ήταν απλώς θετικιστικά, δηλαδή υπαγορευμένα από το ενδιαφέρον της συλλογής πληροφοριών, τα γνωσιολογικά ζητήματα θα ήταν απλούστερα και τα Κρητολογικά συνέδρια θα ικανοποιούσαν απλόχερα όλα τα σχετικά αιτήματα. Παρά ταύτα τα ίδια τα Κρητολογικά συνέδρια θέτουν την πρώτη ιστοριογραφική πρόκληση σε σχέση με την ιστορία της νεότερης Κρήτης. Η πρόκληση πηγάζει από μια εσωτερική ασυμμετρία που γίνεται αισθητή στον παρατηρητή των κρητολογικών σπουδών με σχετική ευκολία. Πρόκειται για την ασυμμετρία μεταξύ των περιόδων μελέτης του πολιτισμού και της ιστορίας της Κρήτης που εμπίπτουν στη συμβατική τριμερή διαίρεση της αρχαιότητας, του Μεσαίωνα και των νεότερων χρόνων. Το υψηλό επίπεδο εξειδίκευσης και επαγγελματισμού που έχει διασφαλίσει στη μελέτη της αρχαίας Κρήτης, ιδίως της προϊστορικής αρχαιολογίας της νήσου και της μελέτης του Μινωικού πολιτισμού, εν πολλοίς η καθιέρωσή τους ως αναγνωρίσιμων αντικειμένων της διεθνούς επιστήμης, δεν είναι πάντα ορατό στην έρευνα των άλλων περιόδων και ιδίως της νεότερης ιστορίας της Κρήτης. Είναι γεγονός ότι και η επιστημονική μελέτη της Μεσαιωνικής Κρήτης, τόσο της Βυζαντινής περιόδου όσο ιδίως της Βενετοκρατίας, έχει επιτύχει ένα αξιοζήλευτο επίπεδο ποιότητας και εξειδίκευσης, χάρη ιδίως στην έρευνα που συντελέστηκε στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας και συνδέθηκε με τη λειτουργία του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών.

Η νεότερη Κρήτη όμως δεν φάνηκε τόσο τυχερή. Η σχετική έρευνα, παρά τα αξιόλογα σχετικά επιτεύγματα, δεν έχει κατορθώσει να διαρρήξει το φράγμα της απομόνωσης, εξακολουθεί να κατατρύχεται από εσωστρέφεια, όπως άλλωστε

κατά κανόνα συμβαίνει σε όλες τις παραδόσεις τοπικών μελετών. Παρά τις πολλές δυνατότητες που προσφέρει μια εξαιρετικά πλούσια και ενδιαφέρουσα θεματολογία με αξιόλογες συγκριτικές διαστάσεις, η ιστορία της νεότερης Κρήτης παραμένει μάλλον στο περιθώριο της διεθνούς ιστοριογραφίας, δεν έχει επιτύχει την καθιέρωση και την αναγνωρισιμότητα που θα μπορούσε να διαθέτει. Μια σοβαρή πρόκληση για τις κρητολογικές σπουδές αφορά κυρίως την ανάδειξη της μελέτης της νεότερης ιστορίας και πολιτισμού της Κρήτης σε ένα σημαντικό και καθιερωμένο αντικείμενο διεθνούς επιστημονικής έρευνας. Για να επιτευχθεί αυτό βεβαίως απαιτείται να πληρούνται επιστημονικές προδιαγραφές και ικανότητα θεωρητικών αναγωγών του περιπτωσιακού υλικού της κρητολογικής έρευνας ώστε να προκαλείται το ενδιαφέρον της διεθνούς επιστημονικής συζήτησης. Παραδείγματα στροφής του ενδιαφέροντος της διεθνούς επιστήμης προς την νεότερη Κρήτη υπάρχουν, αν και πρέπει να ομολογηθεί ότι αυτά δεν είναι πάντοτε ικανοποιητικά από ποιοτικής απόψεως και κατά κανόνα πάσχουν από ανεπαρκή γνώση των ελληνικών πηγών και της μαρτυρίας της πνευματικής παραδόσεως της μεγαλονήσου. Υποδεικνύουν, ωστόσο, αυτά τα δείγματα της ενασχόλησης αλλοδαπών μελετητών με την Κρήτη, κατευθύνσεις προς τις οποίες πρέπει να στραφεί η έρευνα και προκλήσεις που πρέπει να τύχουν ανταπόκρισης ώστε να επιτευχθούν τα ποιοτικά ζητούμενα τα οποία θα προσδώσουν στη σπουδή της νεότερης Κρήτης τη μεθοδολογική και θεωρητική εμβέλεια την οποία δικαιούται.

Ο προβληματισμός για τη συνάρθρωση της γνώσης του παρελθόντος ως γνωσιολογικό ζήτημα και η στάθμιση των προϋποθέσεων της κατά το δυνατόν πληρέστερης και, κατά το ανθρώπινως δυνατόν πάντα, απροκατάληπτης κατανόησης της φοράς των πράξεων, του λόγου και του στοχασμού των ανθρώπων μέσα στον χρόνο, μας θέτει ενώπιον μιας περαιτέρω πρόκλησης. Η αναγωγή της γνώσης του παρελθόντος σε γνωσιολογικό πρόβλημα συνεπάγεται κατά κανόνα την απουσία της βεβαιότητας, την παραδοχή της κατά προσέγγισιν αντίληψης των πραγμάτων, τις αλληπάλληλες δοκιμές για να αναχθεί η έρευνα στη διατύπωση αξιόπιστων διαπιστώσεων και υποθέσεων. Ίσως να ακούγεται λιγότερο ικανοποιητική αυτή η περιγραφή του χαρακτήρα της ιστορικής γνώσης σε σχέση με τη θετικιστική αντίληψη που εκτρέφει βεβαιότητες, μπορεί ωστόσο να διαθέτει και ορισμένα πλεονεκτήματα όπως την εγρήγορση που προκαλεί η αμφιβολία και τις δυνατότητες των πολλαπλών προσεγγίσεων που προκαλούν τα μονίμως ανοιχτά ερωτηματικά.

Θα δοκιμάσω να σας καταστήσω κοινωνούς ορισμένων συναφών προβληματισμών που μπορεί να προκαλέσει στον μελετητή η σκέψη, με τη σύγχρονη αλλά και με την αρχαία έννοια της λέξης, επί της ιστορίας της Κρήτης υπό τις συνθήκες της νεωτερικότητας. Ο ίδιος ο προσδιορισμός του θέματος θέτει το ζήτημα της

λογικής της ιστορικής γνώσης, στο οποίο ήδη αναφέρθηκα. Τι εννοούμε ακριβώς και γιατί τα αυτονόητα χρειάζεται να τεθούν υπό διάσκεψη; Ας αρχίσουμε λοιπόν με ορισμένες δοκιμές απαντήσεων σε αυτά τα προκαταρκτικά ερωτήματα.

Αποδύομαι στο εγχείρημα αυτό εμπορούμενος από αισθήματα αγάπης για την Κρήτη και την ιστορία της, θαυμασμού για τα όσα έχουν επιτευχθεί χάρη στον μόχθο αλληπάλληλων γενεών Κρητολόγων που ενέκυσαν στη μελέτη της ιστορίας της μεγαλονήσου και με αισθήματα ταπεινοφροσύνης ενώπιον του μεγάλου έργου που έχει συντελεσθεί και του πλούτου των πληροφοριών τις οποίες έχει αποθησαυρίσει η έρευνα όλων υμών, παλαιότερων και νεότερων μελετητών, που με τιμάτε με την προσοχή σας αυτή τη στιγμή.

Ας αρχίσουμε με την αρχή της παιδείσεως, την των ονομάτων επίσκεψιν. Ας καθορίσουμε, αναγκαστικά κατά προσέγγισιν, την έννοια της νεωτερικότητας η οποία είναι κρίσιμη για το θέμα μας, όπως θα φανεί και στη συνέχεια. Νεωτερικότητα είναι το ύφος, τα ρεύματα των ιδεών και οι αξίες που συνδέονται και προσδιορίζουν τον νεότερο και σύγχρονο πολιτισμό σε αντιδιαστολή κυρίως προς τον κόσμο του Μεσαίωνα αλλά και της Αρχαιότητας. Η νεωτερικότητα εκφράζεται κατ' εξοχήν με την εκκοσμίκευση των αξιών, την εγκατάλειψη της μεταφυσικής, τον ορθολογισμό και την έξαρση της επιστημονικής γνώσης. Στόχος της νεωτερικότητας είναι να αρθούν οι προκαταλήψεις, οι συμβατικές παραδοχές και τα συστήματα καταστολής που συνδέονται με τον παλαιό κόσμο τον οποίο επιζητεί να υπερβεί και κεντρικό της αίτημα είναι η ελευθερία, η χειραφέτηση της σκέψης και της κρίσης του κάθε ατόμου από τις λογής παραδεδομένες αυθεντίες. Θα μπορούσαν και άλλα να λεχθούν, αλλά για να αποφευχθεί ο κίνδυνος της φλυαρίας ας θεωρήσουμε τα ήδη λεχθέντα αρκετά.

Αν λοιπόν θέσουμε τη νεωτερικότητα ως τον γνώμονα προσδιορισμού της ιστορίας της νεότερης Κρήτης βρισκόμαστε αμέσως αντιμέτωποι με ένα σοβαρό μεθοδολογικό πρόβλημα. Η συμβατική ιστοριογραφική αντίληψη, όπως έχει καθιερωθεί και από τα Κρητολογικά Συνέδρια, θεωρεί ότι η νεότερη ιστορία της Κρήτης αρχίζει με την κατάκτηση του 1669 και εντάσσει την προηγούμενη μακρά περίοδο των πέντε περίπου αιώνων της Βενετοκρατίας στη Μεσαιωνική ιστορία της μεγαλονήσου. Δεδομένου ότι τα Κρητολογικά συνέδρια θα μπορούσαν να θεωρηθούν, χωρίς κίνδυνο σοβαρής υπερβολής, ότι συνιστούν τον κυριότερο αγωγό προαγωγής της κρητολογικής έρευνας, έναν μηχανισμό καλλιέργειας της ιστοριογραφικής αυτογνωσίας της επιστημονικής μελέτης της Κρήτης, η περιοδολόγηση την οποία έχουν καθιερώσει δημιουργεί, τολμώ να εισηγηθώ, ορισμένα μεθοδολογικά παράδοξα που δεν συμβάλλουν στην γνωσιολογική αποσαφήνιση των γενικότερων ιστοριογραφικών ζητημάτων.

Αν λοιπόν η νεωτερικότητα όπως την έχουμε ορίσει ανωτέρω αποτελεί το προσδιοριστικό χαρακτηριστικό της νεότερης ιστορίας, γίνεται προφανές ότι οι δύο τελευταίοι αιώνες της Βενετοκρατίας στην Κρήτη δεν ανήκουν προφανώς στη Μεσαιωνική ιστορία. Τόσο στην κοινωνική ιστορία της περιόδου, όσο και στη διοικητική ιστορία του τελευταίου αιώνα της Βενετοκρατίας, ιδίως μετά την απώλεια της Κύπρου το 1571, αλλά κατ' εξοχήν στον τομέα των γραμμάτων και των τεχνών η νεωτερικότητα με τη μορφή των δημιουργικών επιδράσεων της Αναγέννησης είναι τελείως ευδιάκριτη και αναγνωρίσιμη στη συλλογική ζωή και τον πολιτισμό της Κρήτης, ιδίως στο εντυπωσιακό φαινόμενο του ουμανισμού του 16ου αιώνα και στα εκπληκτικά επιτεύγματα της λογοτεχνίας της Κρητικής Αναγέννησης. Με ποια έννοια πραγματικά ο *Ερωτόκριτος* θα μπορούσε να ενταχθεί στη Μεσαιωνική φιλολογία;

Αν μάλιστα προσεγγιστεί το ιστοριογραφικό ζήτημα υπό το πρίσμα της θεματικής της κίνησης και της στατικότητας στην ιστορία της Κρήτης θα διαπιστωθεί χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία ότι οι δύο τελευταίοι αιώνες της Βενετοκρατίας χαρακτηρίζονται από αξιοπρόσεκτη κινητικότητα κυρίως με τη μορφή των αμφίδρομων πολιτισμικών μεταφορών μεταξύ της μητρόπολης και του Βασιλείου της Κρήτης, αλλά και με τη συνεχή μετακίνηση προσώπων για λόγους διοικητικούς, στρατιωτικούς, εμπορικούς, μορφωτικούς. Πρόκειται βεβαίως για μετακινήσεις ατόμων περισσότερο παρά ομάδων, αλλά αυτή η κινητικότητα γίνεται αγωγός της μετάγχισης της νεωτερικότητας. Με βάση τη μαρτυρία της Κρητικής ιστορίας μάλιστα αποδεικνύεται ότι η μετακίνηση προσώπων μεταξύ πολιτισμικών χώρων και η μετάβαση από μία παράδοση σε άλλη μπορεί να αποβεί μηχανισμός ανάδειξης ιδιοφυϊών και παραγωγής αριστουργημάτων, με έξοχο παράδειγμα εκείνο του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου από την Κρήτη στη Βενετία, στη Ρώμη και το Τολέδο. Στο κορυφαίο αυτό παράδειγμα θα μπορούσαν να προστεθούν και άλλα, ελάσσονα μεν αλλά σημαντικά οπωσδήποτε, όπως του μουσουργού Φραγκίσκου Λεονταρίτη.

Αυτές οι πολλαπλές μορφές κινητικότητας και οι συνέπειες τους συνιστούν κατ' εξοχήν εκδήλωση της νεωτερικότητας η οποία δι' αυτών αντιπαρατίθεται στο πρότυπο της στατικότητας και της ακινησίας που χαρακτηρίζει την παραδοσιακή κοινωνία. Επανέρχεται αναπόφευκτα ο προβληματισμός σε σχέση με τη συμβατική περιοδολόγηση και τις επιπτώσεις της ως προς το αίτημα της γνωσιολογικής αποσαφήνισης της ιστορικής γνώσης. Ας προστεθεί ένας περαιτέρω προβληματισμός για να καταδειχθεί η έκταση του γνωσιολογικού ζητήματος που ανακύπτει από τη συμβατική περιοδολόγηση.

Παραμένοντας στο ορόσημο του 1669 ως αφετηρία της νεότερης ιστορίας της Κρήτης αναγορεύουμε ουσιαστικά την κατάκτηση σε αγωγό της νεωτερικότητας στην ιστορία της νήσου. Μπορεί να εκπλήσσει η διαπίστωση αλλά λογικά είναι αναπόφευκτη. Είναι όμως ιστορικά βάσιμη; Ανταποκρίνεται προς τα πράγματα; Η προφανής απάντηση στο ερώτημα είναι βεβαίως αρνητική. Η κατάκτηση λειτούργησε ως ανάσχεση της νεωτερικότητας στην κοινωνία και τον πολιτισμό της μεγαλονήσου και βύθισε την Κρήτη σε μια μακρά περίοδο πολύμορφης υπανάπτυξης και καθυστέρησης. Σε σχέση με τη λάμψη των δύο τελευταίων αιώνων της Βενετοκρατίας η περίοδος της Οθωμανικής κατοχής της νήσου εμφανίζεται ως μια παρατεταμένη απουσία της Κρήτης από τον χάρτη του πολιτισμού της νεωτερικότητας. Είναι και η διαπίστωση αυτή μια συμβατική παραδοχή, η οποία μας προκαλεί να την εξετάσουμε κριτικά προς επιβεβαίωση, αναθεώρηση ή απόρριψη. Υπενθυμίζω ότι η επιστημονική γνώση προϋποθέτει μεθοδολογικά την αρχή ότι οι προτάσεις διά των οποίων επιδιώκει την προαγωγή της είναι κατ' αρχήν διαφεύσιμες. Διαφορετικά η κριτική αναζήτηση της γνώσης ουσιαστικά εγκαταλείπεται και αντικαθίσταται από τον δογματισμό της προεπιλεγμένης εκδοχής της αλήθειας.

Ας εξετάσουμε λοιπόν την Οθωμανική κατάκτηση υπό το πρίσμα της σχέσης της με τη νεωτερικότητα. Είναι γεγονός ότι η κατάκτηση ανέστειλε την πολιτισμική άνθηση και τις εκσυγχρονιστικές τάσεις που είχαν συνδεθεί με τη Βενετοκρατία και βύθισε τη νήσο σε σοβαρή πολιτισμική καθυστέρηση. Οι μαρτυρίες είναι πολλές και γνωστές. Ωστόσο η κατάκτηση είχε συνέπειες, οι οποίες μελλοντικά θα λειτουργούσαν ως παράγοντες κινητικότητας με πολλαπλές απολήξεις ως προς τα αιτήματα της νεωτερικότητας. Οι συνέπειες αυτές ήταν κυρίως εκδηλώσεις κινητικότητας στο επίπεδο του πληθυσμού. Ενώ άλλες μορφές κινητικότητας, όπως οι πολιτισμικές μεταφορές που είχαν δημιουργήσει τον Κρητικό πολιτισμό της Αναγέννησης, εξαλείφθηκαν και διακόπηκαν οριστικά, στο επίπεδο των ανθρώπων η κινητικότητα είναι ορατή: πρώτον ως προσφυγιά, υπό ποικίλες μορφές υποχρεωτικής και βίαιης μετανάστευσης. Πρόκειται για τους πρόσφυγες της οθωμανικής κατάκτησης που επαναλαμβάνουν το σχήμα που έναν αιώνα ενωρίτερα προκλήθηκε από την άλωση της Κύπρου στα 1570-1571: άνθρωποι που εγκαταλείπουν τις εστίες τους υπό τις συνθήκες της βίας που συνεπαγόταν η κατάκτηση και ζητούν καταφύγιο σε άλλα Βενετοκρατούμενα εδάφη και στη μητρόπολη και πέραν αυτής στον ευρωπαϊκό κόσμο. Η τραγωδία της συμφοράς, που λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη της προσφυγιάς, αναπαρίσταται στον *Κρητικό πόλεμο* του Ρεθύμνιου ποιητή Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή με τρόπο καθοριστικό για την κρητική ιστορική αυτοσυνειδησία. Ενώ σε παλαιότερες εποχές όμως η γεωγραφική μετακίνηση, ιδίως εντός της βενετικής επικρατείας, εμπειρείχε και την προοπτική της επιστροφής,

όπως γνωρίζουμε από πολλές περιπτώσεις επωνύμων ιστορικών προσώπων, του ζωγράφου Μιχαήλ Δαμασκηνού π.χ., ή του ζωγράφου Θεοφάνη, ο οποίος αφού έδρασε στην Ορθόδοξη Ανατολή επέστρεψε στην Κρήτη, η φυγή που προκαλεί η κατάκτηση συντελείται πλέον χωρίς επιστροφή. Σε αντίθεση με τον Δαμασκηνό και τον Θεοφάνη, ένας μεταγενέστερος σημαντικός ζωγράφος που εργάστηκε στη Βενετία, ο Θεόδωρος Πουλάκης, δεν επιστρέφει ποτέ στην Κρήτη υπό Οθωμανικό ζυγό. Έτσι δημιουργείται η μεγάλη κρητική παροικία στη Βενετία και η κρητική διασπορά στην καθ' ημάς Ανατολή.

Η κινητικότητα που προκλήθηκε από την κατάκτηση εκδηλώνεται και σε άλλο επίπεδο εντός της κρητικής κοινωνίας και εσωτερικά στον γεωγραφικό χώρο της Κρήτης πάντοτε υπό συνθήκες βίαιου καταναγκασμού ως θρησκευτική μεταστροφή: ένα μέρος του πληθυσμού, ποικίλης κοινωνικής προέλευσης, ασπάζεται τη θρησκεία του κατακτητή για να διατηρήσει ή ν' αποκτήσει κοινωνικά και ιδίως, προϊόντος χρόνου, φορολογικά προνόμια. Πρόκειται για τους εξισλαμισμούς που παρήγαγαν τον μουσουλμανικό πληθυσμό της Κρήτης μετά την κατάκτηση. Το στοιχείο αυτό, προϊόν αδιαμφισβήτητο της βίας της κατάκτησης, θα απέβαινε με διασταλτική έννοια παράγοντας κινητικότητας στην ιστορία της Κρήτης λόγω της συνεχούς διαμάχης και των αντιπαραθέσεων, κυρίως οικονομικού χαρακτήρα, αλλά συχνά και αντιθέσεων με εντόνως συμβολικό περιεχόμενο που συνδέθηκαν με αυτή τη μορφή κοινωνικού και εθνολογικού πλουραλισμού.

Η εθνολογική πολλαπλότητα και η κοινωνική διαμάχη που προκαλούσε θα απέβαινε ενάμισυ περίπου αιώνα αργότερα σε παράγοντα υποδοχής της νεωτερικότητας στην Κρητική κοινωνία με την πιο ισχυρή και καθοριστική μορφή της σε πολιτικό επίπεδο, τον εθνικισμό. Πριν όμως στραφούμε στα συναφή φαινόμενα της ιστορικής αλλαγής πρέπει να μας απασχολήσουν κάποιες άλλες συνέπειες της κατάκτησης. Η πιο χαρακτηριστική από αυτές ως προς τις τύχες της παιδείας στην Κρήτη, διαφαίνεται από μια εντυπωσιακή απουσία: πρόκειται για την απουσία του Διαφωτισμού, του κινήματος της διανοητικής αλλαγής το οποίο αρχίζει να γίνεται αισθητό στον ελληνικό κόσμο έναν περίπου αιώνα μετά την Οθωμανική κατάκτηση της Κρήτης. Έναν περίπου αιώνα μετά την κατάκτηση, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός αποκτά πυκνότητα και ορμή ως ρεύμα μεταμόρφωσης της παιδείας του νέου ελληνισμού. Από τον χάρτη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ο οποίος εκτείνεται γεωγραφικά από την Κέρκυρα ως την Λεμεσό της Κύπρου και από το Ιάσιο ως τη Δημητσάνα, η Κρήτη είναι απύσχα. Δεν θα μπορούσε να υπάρξει πιο θεαματική αντίθεση προς την ακμή του πολιτισμού, της παιδείας και της τέχνης στη μεγαλόνησο κατά τον αιώνα που προηγήθηκε της κατάκτησης. Η ακμή της Αναγέννησης θα αποτελούσε το φυσιολογικό υπόστρωμα της υποδοχής και ανά-

πτυξης του Διαφωτισμού. Αυτή υπήρξε η κανονικότητα της ευρωπαϊκής ιστορίας. Από την κανονικότητα αυτή απέκοψε την Κρήτη ο πολυετής πόλεμος και η οριστική κατάκτηση, με αποτέλεσμα τη στατικότητα στο πεδίο του πολιτισμού και της παιδείας κατά την περίοδο μέχρι το 1821 και επέκεινα.

Ας προστεθεί πάντως ότι παρά την απουσία εστίων της παιδείας του Διαφωτισμού στην ίδια την Κρήτη, η κρητική διασπορά εντός της Ορθόδοξης Κοινοπολιτείας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης φέρνει μερικούς Κρητικούς σε επαφή με την παιδεία των Φώτων. Μεταξύ τους θα πρέπει κατά πρώτον λόγον να μνημονεύσουμε τον Πρωτοσύγκελλο Εφραίμ Καλλέργη, «Κρήτα Κυδωνίτη», εφημέριο της Ορθόδοξης εκκλησίας στην Τεργέστη, τον οποίο ο μαχητικός Διαφωτιστής Ιώσηπος Μοισιόδαξ συγκαταλέγει μεταξύ των ευεργετών του το 1780.¹ Η σημαντικότερη πάντως σχετική παρουσία υπήρξε εκείνη του Ρεθύμνιου Μανουήλ Βερνάρδου του Κρητός, Καμινάρη στην αυλή των ηγεμόνων Σκαρλάτου Καλλιμάχη και Μιχαήλ Σούτσου στο Ιάσιο. Η απονομή του οφικίου έγινε το 1818,² ο Μανουήλ Βερνάρδος όμως αποτελεί για αρκετά χρόνια προηγούμενως γνωστή παρουσία στις σελίδες του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος*.³ Σχετικά με την προσωπικότητα του αξιόλογου αυτού Κρητικού λογίου διαθέτουμε την μαρτυρία ενός από τους σημαντικότερους φορείς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, του Δανιήλ Φιλιππίδη, ο οποίος ήταν γνωστός για την αυστηρότητα της κρίσης του. Αναφερόμενος στον Μανουήλ Βερνάρδο ο Φιλιππίδης τον αποκαλεί «γνωστόν και πιστόν, τίμιον και ειλικρινή, φιλογενή ομογενή».⁴ Γύρω του στο Ιάσιο φαίνεται να συγκροτείται μια νεότερη γενιά Κρητών φορέων της παιδείας των Φώτων οι οποίοι σπουδάζουν

1. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, επιμ. Α. Αγγέλου, Αθήνα: Ερμής, 1976, σ. 7. Γράφει ο Μοισιόδαξ περί του Εφραίμ Καλλέργη: «Διατρίβει ο ευεργετικός ανήρ ήδη χρόνον ικανόν εν τη πόλει Τριεστία, όπου πολιτευόμενος ως πολιτικός αληθινός, και ως ιερεύς ανυπόκριτος, και ειρηνοποιών τα διαφωνούμενα μέρη των ημετέρων και καταρτίζων εν τοις Ιεροίς γράμμασι, εν τη χρηστοηθεία τα τέκνα αυτών των ημετέρων [...] απέβη ποθητός παρά πάσι, και πάντες σέβονται αυτόν διά τας προσωπικάς αρετάς αυτού».

Περί αυτού και της εκπαιδευτικής του δράσης στην Τεργέστη βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η Ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, 1986, τ. Α', σ. 215, 217, 251, 254.

2. *Ερμής ο Λόγιος* Θ' (1819), σ. 148.

3. Βλ. Μανουήλ Βερνάρδος Κρής, «Περί της εν Ιασίω συστηθείσης Ελληνικής Τυπογραφίας», *Ερμής ο Λόγιος* Β' (1812), σ. 161-167· Βλ. επίσης αυτόθι Ζ' (1817), σ. 220-222, 411-412, 431, 596, 641· Η' (1818), σ. 104, 196-199, 564-568, 689· Θ' (1819), σ. 677, 873-874· Ι' (1820), σ. 26-27, 228-230, 264, 688-690, 739-741· ΙΑ' (1821), σ. 125-127. Συνολική βιογραφική μελέτη για τον Μανουήλ Βερνάρδο έχει υπό έκδοση ο Ρεθύμνιος λόγιος επίτιμος δικηγόρος Στέργιος Μιχ. Μανουράς.

4. Δανιήλ Φιλιππίδης, «Είδησις προς τους εν επιγνώσει φιλομαθείς ομογενείς», *Ερμής ο Λόγιος* Ι' (1820), σ. 238.

στην Ακαδημία του Ιασίου. Τα ονόματα: Γρηγόριος Καλλονάς, Μιχαήλ Αλεξανδράκης, Μανουήλ Καλλικράτης.⁵

Μερικοί από αυτούς τις παραμονές της Επανάστασης του 1821 επανέρχονται στην Κρήτη για να διδάξουν σε σχολεία που ιδρύονται ακριβώς τότε, όπως ο Γρηγόριος Καλλονάς ο οποίος προοριζόταν να διδάξει στα Σφακιά.⁶ Το θέμα τίγεται εδώ ως διατύπωση αιτήματος έρευνας για τις σχέσεις της κρητικής διασποράς με τον Διαφωτισμό: ζητούμενα προσωπογραφικά ιδίως, αλλά και εργογραφικά, γεωγραφικά ως προς τα δρομολόγια και κοινωνικά ως προς τις μορφές δράσης που ανέπτυξαν. Η άλλη επώνυμη κρητική παρουσία στον όψιμο Διαφωτισμό υπήρξε φυσικά ο Κισσαμίτης Μισαήλ Αποστολίδης, και αυτός συνεργάτης του *Λογίου Ερμού*, μελλοντικά ο πρώτος κοσμήτωρ της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και δεύτερος Μητροπολίτης Αθηνών της αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος.⁷ Περίπτωση σημαντική ο Μισαήλ Αποστολίδης και ως προς την εικονογράφηση της σύνθετης σχέσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τον Διαφωτισμό, μιας σχέσης που πρέπει πλέον να αντιμετωπίζεται επί της ουσίας, χωρίς τους Μανιχαϊσμούς των ιδεολογικών αγκυλώσεων που ταλάνισαν την κατανόησή της μέχρι τώρα.

Η περιορισμένη σχέση της Κρήτης με τον Διαφωτισμό τεκμαίρεται και από τον μικρό αριθμό Κρητών μεταξύ των συνδρομητών των ελληνικών βιβλίων της εποχής του Διαφωτισμού. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκέντρωσε ο Φίλιππος Ηλιού, στα χρόνια 1749-1821 μόνο τέσσερις κάτοικοι της Κρήτης από το Ρέθυμνο, τα Σφακιά και τα Χανιά εμφανίζονται στους καταλόγους των

5. *Ερμής ο Λόγιος*, ΙΑ' (1821), σ. 126.

6. Αυτόθι.

7. Ο Μισαήλ ιεροδιάκονος ο Κρης πρωτοεμφανίζεται ως υποδιδάσκαλος στα μαθήματα του Κωνσταντίνου Οικονόμου στο Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης το 1813. Βλ. *Ερμής ο Λόγιος* Γ' (1813), σ. 276 και Δ' (1814), σ. 140. Το έτος 1819 ο Μισαήλ Αποστολίδης, ιερομόναχος πλέον, μεταφράζει από τα γερμανικά το εναρκτήριο μάθημα του Φερδινάρδου Δελβρύνκου στο Πανεπιστήμιο της Βόννης, «περί των του Πλάτωνος δογμάτων περί των θείων και ανθρωπίνων πραγμάτων». Βλ. *Ερμής ο Λόγιος* Θ' (1819), σ. 877-893. Τα διαφωτιστικά προτάγματα αλλά και η ανέλιξη της σκέψης του προς τα αιτήματα του ρομαντικού εθνικισμού κατοπτρίζονται στο «Λογίδριον» το οποίο εξεφώνησε ο Αρχιμανδρίτης Μισαήλ Αποστολίδης ως Κοσμήτωρ της Θεολογικής Σχολής κατά τα εγκαίνια του Πανεπιστημίου Αθηνών παρουσία του Βασιλέως Όθωνος στις 3 Μαΐου 1837. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Εν Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837. Μελέτη ιστοριοφιλολογική*, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 1987, σ. 110-120. Τη στενή συνάφεια του Μισαήλ Αποστολίδη με την παιδεία του Διαφωτισμού επισημαίνει στη νεκρολογία του ο συνάδελφος του καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Κοντόγονος, *Ευαγγελικός Κήρυξ* Στ' (1862), σ. 307-313. Βλ. επίσης Ανδρέας Φυτράκης, «Μισαήλ Αποστολίδης επί τη εκατονταετηρίδι από του θανάτου του (1862-1962)», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* ΙΕ' (1960-1964), σ. 767-805.

συνδρομητών ελληνικών βιβλίων.⁸ Βεβαίως οι Κρήτες συνδρομητές είναι περισσότεροι, αλλά προέρχονται κυρίως από τη διασπορά, αν και προσεκτική έρευνα των καταλόγων των συνδρομητών έχει προσθέσει και άλλους κατοίκους της Κρήτης πέραν των προαναφερθέντων τεσσάρων.⁹ Τα ποσοτικά στοιχεία πάντως παραμένουν ισχνά και η γενική εικόνα της απουσίας του Διαφωτισμού από την Κρήτη δεν ανατρέπεται ούτε από την σποραδική εμφάνιση μεμονωμένων λογίων που ζουν και δρουν στην Κρήτη είτε μεταξύ του ανωτέρου κλήρου είτε μεταξύ των λαϊκών, οι οποίοι φαίνεται να είχαν κάποια σχέση με το ευρύτερο κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ως παραδείγματα θα μπορούσαν ν' αναφερθούν ο «διδάσκαλος Ρεθύμνης» Ζαχαρίας Πρακτικίδης ο Κρης και ο επίσκοπος Ρηθύμνης Ιωαννίκιος, μαθητής του Βενιαμίν Λεσβίου στη σχολή των Κυδωνιών και διδάσκαλος στο Ρέθυμνο πριν τη χειροτονία του το 1825.¹⁰

Μία περαιτέρω διάσταση της σχέσης της κρητικής διασποράς με τον Διαφωτισμό σχετίζεται με τη συμμετοχή των Κρητών στη Φιλική Εταιρεία. Η Φιλική Εταιρεία αποτελούσε την έμπρακτη πολιτική εκδήλωση του Διαφωτισμού, μια αλληλουχία οργανωμένων ενεργειών για την πραγμάτωση της απελευθέρωσης του γένους. Στον παλαιότερο κατάλογο μελών της Φιλικής Εταιρείας, εκείνον του Ιωάννη Φιλήμονος, αναγράφονται ένδεκα Κρητικοί, οι οποίοι κατηχήθηκαν στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, την Οδησό και την Κωνσταντινούπολη μεταξύ 1819 και 1821. Μετέχει βεβαίως ο Μανουήλ Βερνάρδος αλλά και ο επίσκοπος Ιεράς Αρτέμιος.¹¹ Η συμμετοχή δεν φαίνεται να υπήρξε μαζική, αν και ονόματα άλλων Κρητών Φιλικών προστέθηκαν αργότερα στον κατάλογο του Βαλερίου Μέξα και από μεταγενέστερες έρευνες.¹² Η δράση των Κρητών μελών και άλλων Φιλικών

8. Βλ. Φ. Ηλιού, Βιβλία με συνδρομητές. Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821), *Ο Ερανιστής* 12 (1975), σ. 174.

9. Στέργιος Μ. Μανουράς, «Οι Κρήτες συνδρομηταί ενός βιβλίου του 1806», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 15-16 (1999-2000), σ. 125-131 και ο ίδιος, «Κρήτες συνδρομητές σε πέντε βιβλία του Μανουήλ Βερνάρδου», *Αντιδώρημα. Τιμητικός τόμος Γεώργιου Π. Εκκενάκη*, Ρέθυμνο: Φίλοι του Γ. Εκκενάκη, 2013, σ. 157-168.

10. Στέργιος Μ. Μανουράς, «Βιογραφικά του επισκόπου Ρηθύμνης Ιωαννικίου του μετέπειτα Μητροπολίτου Ιωαννίνων», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, περίοδος Β', τ. 20 (2001), σ. 201-244.

11. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμος Α', Αθήνα 1859, σ. 387-416. Βλ. αρ. 31 (Αποστολάκης Ιωάννης), 55 (Μανουήλ Βερνάρδος), 120 (Δομνάδος), 164 (Επίσκοπος Ιεράς Αρτέμιος), 184 (Καλλικράτης Μανουήλ), 289 (Λαζαρόπουλος Ιωάννης = μελλοντικός Ρηθύμνης Ιωαννίκιος), 324 (Μακρυδάκης Κωνσταντίνος), 374 (Μοσχούλης Βασίλειος), 375 (Μοσχούλης Θεόδωμος), 496 (Περούλης Χρ.), 650 (Φλούκης Ιωσ. Μιχαήλ).

12. Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί*, Αθήνα 1937, αρ. 221, 347, 362, 445, 510 και Στέργιος Μιχ. Μανουράς, «Η οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας στην Κρήτη», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, τχ. 32 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1982), σ. 339-363.

στην νήσο υπήρξε ένας από τους συντελεστές της Επανάστασης του 1821 στην Κρήτη. Εικονογραφούνται και με την μαρτυρία της πολιτικής πράξης οι δυνατότητες ιστορικής κινητικότητας των οποίων μπορούσε να γίνει αγωγός η διασπορά.

Εάν η διασπορά υπήρξε κατά κανόνα αγωγός κινητικότητας στο επίπεδο της παιδείας, των ιδεών και της πολιτικής δράσης, που όμως στην περίπτωση της Κρήτης λειτούργησε με καθυστέρηση, ο επόμενος αναβαθμός στη διαλεκτική της ιστορικής αλλαγής στην Κρήτη υπήρξε πολύ πιο αποφασιστικής σημασίας και συμπίπτει με την μακρά εποχή των Επαναστάσεων. Η επαναστατική κινητικότητα υπήρξε προϊόν σε σημαντικό ποσοστό της εσωτερικής δυναμικής στην κρητική κοινωνία και συνδέεται στενά τόσο με τον εθνολογικό πλουραλισμό όσο και με τις οικονομικές συνθήκες και τις κοινωνικές αντιθέσεις τις οποίες δημιούργησε η κατάκτηση. Η εποχή των επαναστάσεων στην Κρήτη, από την εξέγερση του Δασκαλογιάννη στα Σφακιά το 1770, που τόσο έχει συναρπάσει τους θρύλους της Κρήτης, ως το 1898 που οδήγησε στην «πρώτη λευτεριά», για να δανειστώ τα λόγια του Π. Πρεβελάκη, με την ανάδυση της Κρητικής Πολιτείας, αποτελεί άλλη μία ιστοριογραφική πρόκληση.¹³ Κατά την γνώμη μου, όπως και παλαιότερα είχα την τιμή να αναφέρω μιλώντας σε αυτή την ιστορική και μεγαλώνυμη πόλη, αποτελεί την μέγιστη πρόκληση της ιστοριογραφίας της νεότερης Κρήτης.¹⁴ Ας μου επιτραπεί να επανέλθω εδώ στο θέμα δι' ολίγων.

Η εποχή των επαναστάσεων, από την πρώιμη φάση των σχετικών κινημάτων μέχρι την κορύφωση αυτής της μεγάλης κλίμακας ιστορικής κινητικότητας το 1866 με το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου, εντάσσει την Κρήτη οργανικά στη μεγάλη εποχή των ανατροπών στην ιστορία του Δυτικού κόσμου, που έχει καθιερωθεί ιστοριογραφικά να αποκαλείται «Age of Revolution», εποχή των επαναστάσεων.¹⁵

13. Η παλαιότερη συναφής βιβλιογραφία συγκεντρώνεται από τον Ν. Β. Τωμαδάκη, «Βιβλιογραφία Κρητικών Επαναστάσεων. Α' 1821-1830. Συμβολή Πρώτη», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 13 (1959), σ. 26-32 και «Συμβολή Δευτέρα», *αυτόθι*, 18 (1961), σ. 51-52. Ο ίδιος είχε και παλαιότερα δημοσιεύσει βιβλιογραφικές συναγωγές περί των Κρητικών επαναστάσεων, *Επετηρίς της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* Α' (1938), σ. 530-555 και Β' (1939), σ. 198-238, 239-244. Σημαντικά μελετήματα συγκεντρώνονται και στο αφιέρωμα στην Κρητική Επανάσταση του 1866 του περιοδικού *Νέα Εστία*, τχ. 944 (1 Νοεμβρίου 1966). Βλ. επίσης την έγκυρη γενική ανασκόπηση του θέματος από τον Θ. Δετοράκη στο συλλογικό έργο *Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός*, επιστημ. επιμ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη, 1988, τ. Β', σ. 365-427 και βιβλιογραφία, σ. 427-436.

14. «Επαναπροσεγγίσεις στις Κρητικές επαναστάσεις», *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θ. Δετοράκης – Αλ. Καλοκαιρινός, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ, 2001, σ. 11-14.

15. Βλ. τις κλασικές ιστοριογραφικές συμβολές των R. R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution*, τ. Α': *The Challenge*, τ. Β': *The struggle*, Princeton: Princeton University Press, 1959, 1964 και Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution*, Λονδίνο: Weidenfeld and Nicolson, 1962.

Η χρονολογική σύμπτωση είναι αξιοπρόσεκτη: όταν συμβαίνουν οι εξεγέρσεις και οι επαναστάσεις στη Βόρειο Αμερική και σε ολόκληρη της Ευρώπη, περιλαμβανομένης της Νοτιανατολικής της εσχατίας, η Κρήτη είναι παρούσα εν τοις πράγμασι στο πεδίο της ιστορικής πράξης. Η πολυεπίπεδη διαμάχη μεταξύ των θρησκευτικών στοιχείων της κρητικής κοινωνίας, ιδίως κατά την πεντηκονταετία από την εξέγερση του 1770 έως το 1821 προκάλεσε την επαναστατική δυναμική και δημιούργησε υποδοχές για την ιδεολογίες της νεωτερικότητας που μετέβαλαν σε εθνότητες με την μοντέρνα πολιτική έννοια τις θρησκευτικές κοινότητες της νήσου. Η εποχή χαρακτηρίζεται από ποικίλες μορφές κινητικότητας, πρώτον μεταναστευτικές κινήσεις εκτός Κρήτης για να αποφευχθούν τα αντίποινα μετά τα επαναστατικά κινήματα, δεύτερον οι κινήσεις της αντίστασης στην αυθαιρεσία ή την αδράνεια της διοίκησης και η αντίταξη της βίας προς την βία της άρχουσας κοινότητας, τρίτον η επίταση των φαινομένων θρησκευτικής μεταστροφής έναν αιώνα μετά την κατάκτηση και οι αντιδράσεις στο φαινόμενο αυτό.¹⁶ Στις πολύμορφες αυτές διακοινοτικές διενέξεις πρέπει να προστεθούν και οι πολλαπλές διαιρέσεις και αντιπαράθεσεις στους κόλπους της κάθε μιας από τις θρησκευτικές κοινότητες. Οι αντιθέσεις αυτές υπήρξαν ιδιαίτερα αισθητές στους κόλπους της χριστιανικής κοινότητας της Κρήτης, διαιρέσεις γεωγραφικές και τοπικές, που συνιστούν μονιμότερα χαρακτηριστικά της κοινωνίας της Κρήτης, αλλά και αντιθέσεις πολιτικές και κοινωνικές, ακόμη και εκκλησιαστικές.¹⁷ Η σύγκλιση των διαδικασιών δημιουργεί την επαναστατική δυναμική που εντάσσει την Κρήτη στην εποχή των επαναστάσεων. Και όμως η Κρήτη απουσιάζει παντελώς από τη βιβλιογραφία της εποχής των Επαναστάσεων. Η άλλη μεγαλόνησος της Μεσογείου, η Κορσική, κάνει κατά καιρούς την εμφάνισή της,¹⁸ η Σικελία και η Κύπρος κατά κανόνα απουσιάζουν γιατί δεν παρουσιάζουν άξια λόγου επαναστατικά

16. Βλ. Μ. Γ. Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο 1997, σ. 33-39, 49-52, 53-67 και ιδίως σ. 129-139 για τις διαμάχες των θρησκευτικών στοιχείων στην κρητική κοινωνία.

17. Κάλλια Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1866-1877*, Αθήνα: Εστία, 1988, σ. 86-108. Βλ. επίσης Μ. Περάκης, *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-89)*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2008, σ. 65-86.

18. Βλ. Plamer, όπ. π., τ. Β', σ. 284-289. Βλ. επίσης Albert Soboul, *Dictionnaire historique de la Revolution française*, Παρίσι: PUF, 1989, σ. 295-297. Μια απόπειρα συνολικής ανασκόπησης του αιώνα των επαναστάσεων στην Κρήτη επιχειρήθηκε ως εισαγωγική ιστορική τοποθέτηση στην έκδοση, *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statemanship*, επιμ. P. M. Kitromilides, Εδιμβούργο: Edinburgh University Press. Βλ. L. Kallivretakis, "A Century of Revolutions: The Cretan Question between European and Near Eastern Politics", αυτόθι, σ. 11-35.

φαινόμενα. Η Κρήτη όμως με την πυκνότητα των επαναστατικών ζυμώσεων συνιστά ένα πραγματικά ξεχασμένο κεφάλαιο της ιστορίας της Εποχής των Επαναστάσεων.¹⁹ Με αυτόν τον τίτλο, “A Forgotten Chapter of the History of the Age of Revolution”, θα μπορούσε πραγματικά να γραφεί η ενδεδειγμένη μελέτη που θα απέδιδε στο κρητικό φαινόμενο την επιστημονική ορατότητα που του αρμόζει.

Το ότι η συναφής κρητολογική φιλολογία έχει παραχθεί κυρίως στην ελληνική γλώσσα δεν είναι παρά μέρος του σχετικού προβλήματος. Με κανέναν τρόπο δεν θα ήθελα να εκληφθεί το σχόλιο αυτό, το οποίο κατατίθεται προς προβληματισμό και διάσκεψη, ως υποτίμηση ή υποβάθμιση της συγγραφικής παραγωγής που έχει συντελεστεί στην ελληνική γλώσσα για το θέμα και κατ’ επέκταση ως υπόδειξη να προκρίνονται οι ξένες γλώσσες ως όργανα της ιστορικής επιστήμης στη χώρα μας. Καλό θα ήταν να παρουσιάζουμε τα πορίσματα των ερευνών μας και σε ξένες γλώσσες για να τροφοδοτείται η διεθνής επιστήμη με σχετικές πηγές που θα καθιστούσαν δυνατή την ένταξη της νεοελληνικής και εν προκειμένω της κρητικής θεματολογίας σε συγκριτικές αναλύσεις. Η γλώσσα πάντως δεν είναι το κυριότερο πρόβλημα. Αυτό έγκειται κατ’ εξοχήν στην προσέγγιση και τον τρόπο πραγμάτευσης των θεμάτων, είναι δηλαδή ζήτημα μεθοδολογικό και πρόκληση θεωρητικής αναγωγής της ελληνικής θεματολογίας.

Ας προχωρήσουμε ένα βήμα περαιτέρω με μια δοκιμή ανταπόκρισης προς την πρόκληση της θεωρητικής αναγωγής. Στο επίπεδο αυτό η εποχή των επαναστάσεων της Κρήτης συνιστά ένα έξοχο υπόδειγμα της αλληλεπίδρασης της εσωτερικής δυναμικής, όπως επιγραμματικά τη σκιαγραφήσαμε ανωτέρω, και των εξωτερικών επιδράσεων που μεταφέρουν στην Κρήτη τις αξίες και κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις του ρομαντικού εθνικισμού. Η διασταύρωση ακριβώς δημιούργησε και συντήρησε επί μακρόν την επαναστατική λογική στην ιστορική εμπειρία της νεότερης Κρήτης.

Αυτό που διαφαίνεται από την κρητική ιστορική εμπειρία της εποχής από την Ελληνική Επανάσταση έως την σύμπληξη της Κρητικής Πολιτείας, είναι η βεβαιό-

19. Μια από τις σπάνιες εξαιρέσεις στη διεθνή βιβλιογραφία είναι το έργο του μεγάλου αμερικανού ιστορικού της προηγούμενης γενεάς, καθηγητού στο Harvard University, William Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, 2η έκδοση, Νέα Υόρκη: Alfred Knopf, 1968, σ. 315-320, 355-366, όπου εξετάζεται το Κρητικό Ζήτημα ως μέρος της διεθνούς διπλωματίας, αλλά και επισημαίνεται εύστοχα η επαναστατική δυναμική στην Κρητική κοινωνία, που καθιστούσε τη νήσο στοιχείο της εποχής των επαναστάσεων (βλ. ιδίως σ. 315-317). Η πρόσφατη συλλογή, *The Age of Revolution in Global Context* c. 1760-1840, επιμ. David Armitage – S. Subrahmanyam, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010 διευρύνει σε πλανητική κλίμακα τη συγκριτική εξέταση των σχετικών φαινομένων, δεν επιχειρεί όμως μια εκ νέου σε βάθος κατάδυση στις παραμελημένες από την έρευνα περιοχές της ευρωπαϊκής περιφέρειας.

τητα ότι εκείνο που δεν πρόλαβε να κάνει ο Διαφωτισμός, ο οποίος δεν μπόρεσε να φτάσει στην Κρήτη, το πέτυχε σχετικά αργά τον 19ο αιώνα, ο ρομαντικός εθνικισμός με τη μορφή ενός «νεο-Διαφωτισμού», όπως εύστοχα χαρακτηρίστηκε.²⁰ Πέτυχε δηλαδή ο ρομαντικός εθνικισμός ως «νεο-Διαφωτισμός» να καταστήσει κοινωνικά και πολιτικά λειτουργικές και να εμπεδώσει αξίες όπως η εκκοσμίκευση, η επιστημονική αντίληψη των πραγμάτων, η σημασία της παιδείας, μάλιστα δε και των δύο φύλων, η ανάγκη της πνευματικής καλλιέργειας και της πολιτικής ισότητας. Αυτές είναι κατ' εξοχήν αξίες που εκφράζουν τον Διαφωτισμό, στην Κρήτη όμως εκφράστηκαν από φορείς της εθνικής ιδέας, που μετέφεραν την ιδεολογία του εθνικού κέντρου των Αθηνών και ενέταξαν την Κρήτη στο ιδεολογικό πρόγραμμα της εθνικής ολοκλήρωσης. Αυτό που εξασφάλισε αποτελεσματικότητα στη λειτουργία της εθνικής ιδεολογίας ήταν ο συνδυασμός της με την κοινωνική κριτική που εξέφραζαν οι φορείς της και η οποία την κατέστησε επαγγελματία όχι μόνο πολιτικής ελευθερίας αλλά και ως τον αγωγό της ισοπολιτείας, της εννομίας και του εκσυγχρονισμού. Η εθνική ιδέα δεν θα αποκτούσε ποτέ ζωτικότητα αποχωρισμένη από αυτές τις επαγγελίες και αυτό είναι που δεν μπορούν συχνά να καταλάβουν οι μελετητές των εθνικών κινήσεων και του εθνικισμού, ακόμη και μεγάλοι ιστορικοί στο διεθνές προσκήνιο, ή και πυγμαίοι μιμητές τους μεταξύ των ημετέρων, που βλέπουν τον εθνικισμό και την εθνική ιδεολογία μόνο εργαλειακά και μηχανιστικά και αντιμετωπίζουν τα φαινόμενα αυτά με ιδεολογική εχθρότητα παρά με διάθεση κατανόησης και ερμηνείας.

Η Κρήτη εικονογραφεί κατ' εξοχήν το φαινόμενο αυτό και μάλιστα πρωιμότερα από άλλες περιοχές του ελληνικού και του ευρύτερου Μεσογειακού κόσμου, παραδείγματος χάριν την Κύπρο, όπου λόγω της αισθητά μεγαλύτερης απόστασης από το εθνικό κέντρο το ελληνικό εθνικό κίνημα δεν εμφανίζεται δυναμικά παρά μετά το 1878. Οι τρόποι διοχέτευσης της εθνικής ιδέας από το εθνικό κέντρο στην μεγαλόνησο έχουν μελετηθεί αποτελεσματικά τα τελευταία χρόνια από νεότερους ερευνητές, που ασχολήθηκαν είτε με την εκδήλωση του φαινομένου στον χώρο της Εκκλησίας είτε με την εμφάνιση του «νεο-Διαφωτισμού» στην πολιτική και ειδικότερα την κομματική ζωή. Οι πρόσφατες μελέτες για τη δράση του Αρχιμανδρίτη Νικάνδρου Ζαννουβίου²¹ ή τη συγκρότηση του κόμματος των Ξυπόλυτων

20. Μ. Δρακάκης, *Ξυπόλυτοι και караβανάδες. Παιδεία και πολιτική στο Ηράκλειο του ύστερου 19ου αιώνα (1878-1898)*, Ηράκλειο 2015, σ. 54-56, 391-395.

21. Θεόδωρος Μείμαρης, *Εθνικός προσδιορισμός και αιτούμενα στο ελλαδικό κράτος. Τα καθ' εαυτόν Νικάνδρου Ζαννουβίου και η εποχή του (1828-1888)*, Θεσσαλονίκη: Α. Σταμούλης, 2012, σ. 297-316. Για την Εκκλησία της Κρήτης ως αγωγό των εθνικών συναισθημάτων και φορέα, διά της δράσεως στελεχών της, επαναστατικής δυναμικής βλ. Ανδρέας Νανάκης, *Το επισκοπικό ζήτημα*

χάρη στη δράση μιας αξιόλογης ομάδας Κρητών αποφοίτων του Πανεπιστημίου Αθηνών²² έχουν διαφωτίσει σημαντικά το θέμα και το έχουν καταστήσει ώριμο για τις θεωρητικές συνθέσεις που θα μπορούσαν να εντάξουν αποτελεσματικά την Κρήτη στη διεθνή βιβλιογραφία. Συνιστούν οι περιπτώσεις αυτές φαινόμενα ιδεολογικών μεταφορών με αγωγούς τους μηχανισμούς της διασποράς, δημιουργώντας μια ισχυρή κανονικότητα στην μακρά διάρκεια της ιστορίας της Κρήτης.

Η αποφασιστική καμπή προς την επίταση των εκδηλώσεων του εθνικού πνεύματος στην Κρήτη υπήρξε η Σύμβαση της Χαλέπας το 1878 και οι ελευθερίες που εισήγαγε το νέο καθεστώς διακυβέρνησης της νήσου. Τα αποτελέσματα των ελευθεριών που εισήγαγε η Σύμβαση του 1878 γίνονται ορατά στην ανάπτυξη της δημοσιογραφίας, στη διεύρυνση του εκπαιδευτικού δικτύου και στην πύκνωση της κρητικής λογιόσύνης, η οποία επιχειρεί να συνδιαλεχθεί με το ιστορικό παρελθόν της μεγαλονήσου. Διά των διαύλων αυτών επιτείνονται οι δεσμοί με το εθνικό κέντρο και διευρύνεται η κοινωνική βάση των εκδηλώσεων των εθνικών διεκδικήσεων, οι οποίες εστιάζονται στην ένωση με την Ελλάδα.

Εκτός του πυκνού και συνεχώς διευρυνόμενου δικτύου σχέσεων με το ελληνικό εθνικό κράτος, αγωγό ιδεολογικών μεταφορών, ιδίως των ιδεών και συναισθημάτων του ρομαντικού εθνικισμού, υπήρξαν και άλλες σχέσεις της Κρήτης με τον ευρωπαϊκό κόσμο, σχέσεις οι οποίες επιτάθηκαν με την οξύνση του Κρητικού Ζητήματος, κυρίως από την επανάσταση του 1866-1869 και εξής. Ένας χαρακτηριστικός αγωγός ιδεολογικών επιδράσεων υπήρξαν οι Ιταλοί Γαριβαλδinhoί που έσπευσαν να συμμετάσχουν στον αγώνα της Κρήτης, όπως και Γάλλοι επαναστάτες όπως ο Γουσταύος Flourens.²³

Βεβαίως η εποχή των επαναστάσεων ενέταξε την Κρήτη στις διεθνείς σχέσεις και τους ανταγωνισμούς των δυνάμεων για επιβολή στην Ευρώπη και τον Μεσογειακό κόσμο. Η διπλωματική ιστορία καταγράφει τα σχετικά ζητήματα διά της

1880-1882 και η Εκκλησία της Κρήτης, Κατερίνη: Τέρτιος, 1992, σ. 70-84, 109-127 και ο ίδιος, *Η Εκκλησία της Κρήτης στην Επανάσταση του 1897-98. Από την εθναρχική στην εθνική συνείδηση*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρνάρας, 1998.

22. Δρακάκης, όπ.π., σ. 488-523. Σημαντικός υπήρξε και ο ρόλος της ανάπτυξης της παιδείας ως αγωγού των εθνικών συναισθημάτων στην Κρήτη στη διαδρομή του 19ου αιώνα. Για λεπτομερή ανασκόπηση βλ. Αντώνης Γ. Χουρδάκης, *Πολιτεία υπό αναίρεση. Η εκπαίδευση στην Κρήτη πριν την ένωσή της με την ελεύθερη Ελλάδα*, Αθήνα 2010, τ. Α', σ. 21-138, με παράθεση πλούσιου τεκμηριωτικού υλικού. Για τη βιωματική πλευρά της ελληνικής παιδείας στην Κρήτη διά της δράσεως των «ελληνοδιδασκάλων», βλ. Στέργιος Μιχ. Μανουράς, «Οι ελληνοδιδασκαλοι στην Κρήτη», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* τχ. 36 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1893), σ. 291-308.

23. Βλ. Λεωνίδα Καλλιβερέτακη, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνς*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1998. Ειδικά για τους Γαριβαλδinhoούς βλ. σ. 99-107, 191-197.

βιβλιογραφίας του Κρητικού Ζητήματος, η οποία συνεχίζει σε επιστημονικό επίπεδο τη συναισθηματικά φορτισμένη βιβλιογραφία σε ευρωπαϊκές γλώσσες που παρήγαγε η μεγάλη επανάσταση του 1866-1869, με την οποία συνδέθηκε κατ' εξοχήν η ιδέα του Κρητικού Ζητήματος. Το ζήτημα κατέστησαν πασίγνωστο στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη οι λογοτεχνικές αναφορές του Victor Hugo. Λόγω του γνωσιολογικού χαρακτήρα της διπλωματικής ιστορίας, πάντως, και της μεθοδολογικής απόκλισης μεταξύ της συμβατικής διπλωματικής ιστορίας και της κοινωνικής ιστορίας, αυτή η βιβλιογραφική οδός δεν απέβη πρόσφορη ως προς την ένταξη του φαινομένου των κρητικών επαναστάσεων σε διεθνείς και συγκριτικές θεωρήσεις.

Και όμως η δυνατότητα αυτή υπάρχει και μπορεί να αποβεί ενεργή επιστημονική πραγματικότητα αν οι εκδηλώσεις του επαναστατικού φαινομένου στην Κρήτη εξεταστούν υπό το πρίσμα των θεωριών της επανάστασης που έχουν διατυπωθεί στην σύγχρονη κοινωνική θεωρία από τους Crane Brinton και Barrington Moore παλαιότερα ως τον Ted Gurr, τον Charles Tilly, τον John Dunn και τους θεωρητικούς τους επιγόνους. Ακόμη και μια απλή εξοικείωση με τη φιλολογία αυτή μπορεί να καταστήσει σαφές ότι στις επαναστάσεις της Κρήτης μπορούν να ανιχνευθούν όλα εκείνα τα γνωρίσματα, δομικά και κοινωνικοψυχολογικά που έχουν επισημανθεί από την επιστημονική ανάλυση για να ερμηνευθούν οι εκδηλώσεις της επαναστατικής βίας και οι ανατροπές που προκύπτουν από κοινωνικές εκρήξεις αυτού του χαρακτήρα. Θα πρόσθετα μάλιστα ότι δεν θα ήταν υπερβολικός ένας ιστοριογραφικός οραματισμός που θα ενέτασσε την Κρήτη σε μια νεο-Μπρωντελική θεώρηση του Μεσογειακού 19ου αιώνα, του Μεσογειακού κόσμου της εποχής των επαναστάσεων δηλαδή, με άξονα έρευνας και συγκριτικού προβληματισμού κατά το πρότυπο που επεξεργάστηκε ο Braudel για τον 16ο αιώνα, την ανίχνευση των «βαθύτερων διεθνικών δυνάμεων», κοινωνικών, οικονομικών, βεβαίως γεωγραφικών αλλά και πολιτικών και ιδεολογικών, που διαμόρφωσαν τα κοινά πεπρωμένα παρά τις κατά τόπους διαφορετικές εκβάσεις των πραγμάτων λόγω κυρίως του καθοριστικού ρόλου, τον 19ο αιώνα, του διεθνούς ιμπεριαλισμού.

Αυτά είναι τα ζητούμενα. Ας επανέλθουμε όμως στα διανοητικά κεκτημένα της εποχής των Κρητικών επαναστάσεων για να ολοκληρώσουμε την ανασκόπησή μας. Δύο πνευματικές διαστάσεις του φαινομένου των Κρητικών επαναστάσεων πρέπει να προσελκύσουν την προσοχή μας, διότι συνιστούν σημαντικές ψηφίδες της συνολικής ιστορικής εικόνας. Η μία διάσταση είναι η ανάπλαση της εποχής των επαναστάσεων στη σύγχρονη κρητική λογοτεχνία με προεξάρχοντα τον Νίκο Καζαντζάκη. Πέρα από τις πολλές λογοτεχνικές και αφηγηματικές αρετές το έργο του, κατ' εξοχήν ο *Καπετάν Μιχάλης*, ζωντανεύει κυρίως, με ανθρωπολογική, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς, ακρίβεια τη βίωση της βίας στην κρητική

κοινωνία που συμπυκνώνει την πεμπτούσια της επαναστατικής εμπειρίας και λειτουργεί ως το αποφασιστικό κίνητρο για την πράξη της εξέγερσης. Μία αντίστοιχη αναπαράσταση των βιωμάτων της βίας στη μακρά εποχή των επαναστάσεων προσφέρεται και στην τριλογία του *Κρητικού* του Παντελή Πρεβελάκη.²⁴ Δεν πρέπει επίσης να ξεχνούμε και τον Ιωάννη Κονδυλάκη και τις διεισδυτικές και ευαίσθητες περιγραφές της κρητικής ζωής κατά την όψιμη φάση της εποχής των επαναστάσεων. Αν αυτοί οι πρωιμότεροι συγγραφείς στα κείμενά τους αναπαριστούν την εποχή των επαναστάσεων ως την βίαιη αντιπαράθεση των εθνολογικών στοιχείων της κρητικής κοινωνίας με έναν ορίζοντα, ιδίως ο Πρεβελάκης, καθορισμένο από τη συναίσθηση των αξιών του αγώνα για εθνική επιβίωση, δύο συγγραφείς μιας μεταγενέστερης γενεάς της κρητικής λογοτεχνίας, η Μάρω Δούκα και η Ρέα Γαλανάκη, κατόρθωσαν με μία πιο περιεκτική, θα την χαρακτηρίζα, αντίληψη του έργου της λογοτεχνίας, να αναδείξουν αποτελεσματικότερα το ανθρώπινο δράμα των Μουσουλμάνων της Κρήτης, των Τουρκοκρητών, και να δείξουν ότι και εκείνοι βίωσαν με εξίσου δραματικούς τρόπους την εποχή των επαναστάσεων στη γενέτειρα νήσο. Είναι αυτό μια διάσταση του συνολικού φαινομένου των κρητικών επαναστάσεων, που οφείλει να τεθεί πλέον από το περιθώριο στο επίκεντρο και της θεώρησης του ιστορικού δράματος της Κρήτης. Διαπιστώνει ο παρατηρητής δηλαδή ότι και στον χώρο της δημιουργικής έκφρασης και αναπαράστασης της ιστορικής πραγματικότητας η πνευματική παρακαταθήκη της Κρήτης δεν παρέμεινε στατική, αλλά παρουσιάζει αξιοπρόσεκτη κινητικότητα καταγραφής ιδεών και επανερμηνείας της κοινωνικής εμπειρίας.

Αν η λογοτεχνική μετάπλαση της εμπειρίας των κρητικών επαναστάσεων είναι ευρύτερα γνωστή, λόγω και της αίγλης των φορέων αυτής της παράδοσης δημιουργικού λόγου, η άλλη πνευματική διάσταση, η οποία αποτελεί αναπόσπαστη συνιστώσα του όλου φαινομένου των επαναστάσεων της Κρήτης, δεν είναι λιγότερο σημαντική αν και έχω την εντύπωση ότι τείνει να παραθεωρείται από την πρόοδο των ιστορικών σπουδών. Πρόκειται για την παράδοση της κρητικής λογοσύνης, της οποίας οι μακρινές μεν καταβολές βρίσκονται στην έστω και οριακή σχέση της Κρήτης με τον Διαφωτισμό, η ανάπτυξη και κατηγορηματική εκδήλωση όμως συνιστούν οργανικό στοιχείο του ιδεολογικού και πολιτικού κλίματος της

24. Ο Παντελής Πρεβελάκης, πέραν της μυθιστορηματικής αναπλάσεως της μακράς εποχής των επαναστάσεων της Κρήτης στην τριλογία *Ο Κρητικός* (*Ο Κρητικός – Το δέντρο – Η πρώτη λευτεριά*), παρουσίασε και χρονικό της σημαντικότερης των επαναστάσεων, εκείνης του 1866 και του ολοκαυτώματος της Μονής Αρκαδίου, στο έργο, *Παντέρμη Κρήτη. Χρονικό του σηκωμού του '66*, Αθήνα 1945. Το κείμενο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την πρόσληψη του επαναστατικού φαινομένου στην Κρήτη στην ελληνική εθνική ιδεολογία.

εποχής των επαναστάσεων. Αυτή η πνευματική συνιστώσα της εποχής τείνει σήμερα να αγνοείται από τις νεότερες γενιές των ιστορικών επειδή θεωρείται, ορθά, ως ιδεολογικά προκαθορισμένη, ως ιδεολογία μάλλον παρά ως ιστορική μαρτυρία. Είναι ορθή η αξιολόγηση αυτή, αλλά η παράδοση της κρητικής λογιουσύνης του 19ου και του 20ού αιώνα, όπως όλες οι αντίστοιχες παραδόσεις τοπικών σπουδών του ελληνικού και ευρύτερα του ευρωπαϊκού κόσμου, πέραν του ιδεολογικούς προσήματος συνιστούν και σημαντικότερες ιστορικές μαρτυρίες και ανεξάντλητα ορυχεία πληροφοριών τα οποία η ιστορική έρευνα αγνοεί μόνον προς ιδίαν βλάβην.

Δεν θα αποτελούσε υπερβολή ο ισχυρισμός ότι η γνωριμία με την παράδοση της Κρητικής λογιουσύνης αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την κατανόηση της ιστορικής αυτοσυνειδησίας της κρητικής κοινωνίας και ως εκ τούτου η εξοικείωση με σεβασμό και ακριβοδικία με τη μαρτυρία της αντιπροσωπεύει έναν από τους συντελεστές της υπεύθυνης και συνολικής ιστορικής ερμηνείας της θέσης της Κρήτης στην εποχή των επαναστάσεων. Είναι γεγονός ότι κεφαλαιώδεις πηγές της παράδοσης αυτής, όπως το έργο του Καλλινίκου Κυριακού Κριτοβουλίδη, υπόκεινται σε σοβαρούς αναχρονισμούς ως προς την στάθμιση των εκδηλώσεων του εθνικού αισθήματος και της εθνικής ιδέας, προβάλλοντας μεταγενέστερες κρυσταλλώσεις και παγιώσεις των στοιχείων αυτών προς παλαιότερες εποχές κατά τις οποίες τα πράγματα ήταν πιο ρευστά και βρίσκονταν μάλλον εν τω γίγνεσθαι παρά σε κατάσταση σταθερότητας. Αντίστοιχες κρίσεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν και για πολλά άλλα από τα έργα που απαρτίζουν τον κανόνα των κρητικών τοπικών μελετών. Οι κρίσεις αυτές πάντως δεν μειώνουν κατά κανένα τρόπο την αξία και σημασία των έργων αυτών όχι απλώς ως πηγών πληροφοριών αλλά και ως πραγματικά ανεκτίμητων μαρτυριών της διαμόρφωσης της ιστορικής συνειδησίας μιας κοινωνίας, η οποία αναδέχεται τη νεωτερικότητα εντός των συγκεκριμένων συμφραζομένων της ευρωπαϊκής περιφέρειας.²⁵

25. Η σημασία της Κρητικής λογιουσύνης μπορεί να εκτιμηθεί στις πραγματικές επιστημονικές της διαστάσεις αν συνεκτιμηθεί το γεγονός ότι υπήρξε η ουσιαστική κοιτίδα της κρητολογικής έρευνας. Για ευρεία κριτική θεώρηση του θέματος βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Οι Κρητολόγοι και η Κρητολογία», *Κρητολογία. Περιοδική επιστημονική έκδοση*, τχ. 1 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1975), 5-27. Πολλές προσωπογραφικές σημασίας προσθήκες, ειδικά για τη ρεθυμνική λογιουσύνη, προσφέρει ο Στέργιος Μιχ. Μανουράς, «Μνήμη εκατόν πέντε Ρεθυμνίων κρητολόγων και λογίων», *Κρητολογικά Γράμματα* 18 (2003), 303-344. Ιδιαίτερος αξιοσημείωτο το επίμετρο (σ. 338-343) στο οποίο βιβλιογραφείται ο πρωτοπόρος της Κρητικής λαογραφίας Παύλος Βλαστός (1836-1926). Μια εξόχως χαρακτηριστική περίπτωση του μετασχηματισμού της παράδοσης της κρητικής λογιουσύνης σε επιστημονικό λόγο θα μπορούσε να θεωρηθεί εκείνη του σκαπανέως επιστήμονα Κρητολόγου Στέ-

Η παράδοση της κρητικής λογιουσύνης παρουσιάζει το περαιτέρω εξαιρετικό από επιστημολογικής απόψεως ενδιαφέρον της αλληλεπίδρασης με την αρχαιολογία.²⁶ Η σχέση αρχαιολογίας, λογιουσύνης και τοπικής ιστορίας υπήρξε στην περίπτωση της Κρήτης καθοριστική λόγω του ειδικού βάρους της μελέτης της προϊστορίας και του αρχαίου πολιτισμού της νήσου στη διαμόρφωση της θέσης και της ταυτότητας της Κρήτης στον χάρτη του παγκόσμιου πολιτισμού. Η θέση της αρχαιολογίας ως σημείου αναφοράς και ο διεθνής χαρακτήρας της κρητικής αρχαιολογίας εξ υπαρχής, είχε ευεργετικότερες συνέπειες στο έργο της κρητικής λογιουσύνης, θέτοντας πραγματικά επιστημονικά ποιοτικά μέτρα στην έρευνα και τη διατύπωση ιστορικών κρίσεων. Αυτό καθίσταται καταφανές από το έργο μιας μακράς διαδοχής κορυφαίων Κρητολόγων και λογίων της Κρήτης από τους σκαπανείς, τον Μίνωα Καλοκαιρινό, τον Ιωσήφ Χατζηδάκη και τον Στέφανο Ξανθουδίδη, το έργο των οποίων δημιούργησε μια ισχυρή παρακαταθήκη κρητικής αυτογνωσίας εντός του ευρύτερου περιγράμματος της ελληνικής πνευματικής παραδόσεως που φτάνει μέχρι τις μέρες μας με τον Στυλιανό Αλεξίου.

Θέωρησα επιβεβλημένη την αναφορά στην κρητική λογιουσύνη ως στοιχείο της ευρύτερης θεματικής της εποχής των Κρητικών Επαναστάσεων κυρίως ως υπόμνηση της σημασίας της πνευματικής αυτής παρακαταθήκης, της οποίας εκάστοτε μπορεί να υποβαθμίζεται η σπουδαιότητα λόγω της πραγματικής κοσμογονίας που έχει συντελεστεί τα τελευταία χρόνια στο πεδίο της μελέτης των Οθωμανικών πηγών, με αποτέλεσμα να θεωρείται ότι αυτές οι πηγές συνιστούν το πρωταρχικό πρωτογενές υλικό για τη μελέτη της μακράς περιόδου της Οθωμανικής διακυβερνήσεως της νήσου. Η σημαντικότερη συνεισφορά της συστηματικής μελέτης των Οθωμανικών πηγών της ιστορίας της Κρήτης θα μπορούσε να θεωρηθεί η ουσιώδης αναμόρφωση του κεκτημένου των γνώσεων για τη μουσουλμανική κοινότητα της νήσου και ο εμπλουτισμός των σχετικών πληροφοριών σε σημείο ριζικής αλλαγής των αντιλήψεων για τη συλλογική πορεία της κοινότητας και ιδίως για την πνευματική της ζωή.²⁷ Ο πλούτος των πληροφοριών των Οθωμανι-

φανου Ξανθουδίδη (1864-1926). Βλ. αντιπροσωπευτικά κείμενά του στη συναγωγή *Μελετήματα*, επιμ. Θ. Δετοράκη και Ν. Παναγιωτάκη, Ηράκλειο 1980 (ανατύπωση Αβδού 2002).

26. Ενδεικτικά τα όσα γράφει ως προσωπική κατάθεση ο Ιωσήφ Χατζηδάκης, *Ιστορία του Κρητικού Μουσείου και των αρχαιολογικών ερευνών εν Κρήτη*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1931. Για τις απαρχές των κρητολογικών του ενδιαφερόντων αξιοπρόσεκτο είναι το πρωτόλειό του, *Περίγησις εις την Κρήτην*, Ερμούπολη 1881 (ανατύπωση: Αθήνα: Καραβίας, 1995).

27. Βλ. ενδεικτικά τα άκρως ενδιαφέροντα μελετήματα του Μαρίνου Σαρηγιάννη, «Μια πηγή για την πνευματική ζωή της οθωμανικής Κρήτης του 18ου αιώνα», *Αριάδνη* 13 (2007), σ. 79-94 και ο ίδιος, «Ένας ετερόδοξος μουσουλμάνος στην Κρήτη του 18ου αιώνα», επιμ. Κ. Λάππας - Α. Ανα-

κών πηγών πάντως για θέματα διοικητικά, φορολογικά, δικαιοδοτικά και οικονομικά συμπληρώνει, δεν ακυρώνει τη σημασία της μαρτυρίας της ελληνικής πνευματικής παράδοσης της Κρήτης και η επιστημονική ευθύνη επιτάσσει τον διάλογο και τον συνδυασμό για να ανακτηθεί η συνολική εικόνα του παρελθόντος. Η επισήμανση αυτή είναι κατά τη γνώμη μου αναγκαία διότι ξένοι, ιδίως Αμερικανοί ιστορικοί, που έχουν προσφάτως εγκύψει στην ιστορία της Οθωμανικής περιόδου της Κρήτης επιδεικνύουν σοβαρή μονομέρεια και άγνοια ως προς τη χρήση των ελληνικών πηγών της κρητικής ιστορίας.

Εν κατακλείδι ας επανέλθουμε από τις ιδέες στον ανθρώπινο πληθυσμό της ιστορίας, τις περιπέτειες και τον πόνο της ζωής. Η μακρά εποχή των επαναστάσεων προκάλεσε σημαντικά φαινόμενα επώδυνης κινητικότητας του χριστιανικού πληθυσμού, είτε με τη μορφή της προσφυγιάς εκτός Κρήτης, είτε με την επιζήτηση καταφυγίου και βάσης αντίστασης στους ορεινούς όγκους της νήσου. Αντιστρόφως ο μουσουλμανικός πληθυσμός εγκατέλειπε την ύπαιθρο με τάση συγκέντρωσης στις πόλεις και τα κάστρα της νήσου.²⁸ Οι πολύμορφες εκδηλώσεις της βίας που συνδέθηκαν με τις κινήσεις αυτές δεν αποτελούσαν μεμονωμένες πράξεις που προέκυπταν από την πίεση της συγκυρίας αλλά συνδέονταν με τις παραδόσεις, τις αξίες και τη νοοτροπία της κρητικής κοινωνίας που συμεριζόνταν και οι δύο θρησκευτικές κοινότητες, εκάστη εκ των οποίων προσέφευγε στη βία για να διατηρήσει τα κεκτημένα ή να διεκδικήσει τη διεύρυνσή τους.²⁹ Αυτό εξηγεί και την κλίμακα της χρήσης βίας που σημειώθηκε κατά την εποχή των επαναστάσεων και παρουσιάζει οπωσδήποτε μεγάλο ανθρωπολογικό ενδιαφέρον που προσφέρεται για συγκριτικές θεωρήσεις.

Η απόληξη ωστόσο της εποχής των επαναστάσεων με την εμφάνιση της Κρητικής Πολιτείας το 1898 και την οριστική ένωση με την Ελλάδα το 1913, έκρινε τα πράγματα εις βάρος των Μουσουλμάνων Κρητών, το τέλος της παρουσίας των οποίων στη μεγαλόνησο συνδέθηκε με τις τελευταίες μεγάλης κλίμακας μετακινήσεις πληθυσμών. Κατά πρώτο λόγο η μετακίνηση υπήρξε εθελοντική με την έξοδο

στασόπουλος – Η. Κολοβός, *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 371-385.

28. Τα σχετικά θέματα παρουσιάζονται αναλυτικά για την Ανατολική Κρήτη από τον Ν. Ανδριώτη, *Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16ος – 19ος αι.)*, Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη 2006, σ. 285-309. Θα ήταν επιθυμητές αντίστοιχες εις βάθος θεωρήσεις και των υπολοίπων περιοχών της μεγαλονήσου.

29. Σημαντικές συναφείς διαπιστώσεις και τεκμήρια παρουσιάζει ο Γιάννης Σπυρόπουλος, *Οθωμανική διοίκηση και κοινωνία στην προεπαναστατική δυτική Κρήτη. Αρχαιακές μαρτυρίες (1817-1819)*, Ρέθυμνο: ΓΑΚ/Αρχαία Ν. Ρεθύμνης, 2015, σ. 97-142.

μεγάλου αριθμού Τουρκοκρητικών τα δύο πρώτα χρόνια της αυτονομίας (1898-1900), λόγω δυσπιστίας προς την Κρητική Πολιτεία. Η δεύτερη μετακίνηση υπήρξε υποχρεωτική με την εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάνης του 1923 για την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας. Τους ανταλλαγέντες Μουσουλμάνους Κρήτες αντικατέστησαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες οι οποίοι εγκαταστάθηκαν μαζικά στην Κρήτη τη δεκαετία του 1920, εμπλουτίζοντας σοβαρά τον πληθυσμό της μεγαλονήσου με ανθρώπινο δυναμικό.

Αναφέρομαι στα γενικώς γνωστά αυτά γεγονότα απλώς για να επισύρω την προσοχή της έρευνας σε δύο σώματα πηγών που μπορούν να εμπλουτίσουν τη μελέτη της ιστορίας του πληθυσμού της Κρήτης. Η εγκατάσταση των Μικρασιατικών πληθυσμών στην Κρήτη ερευνήθηκε από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, το οποίο συγκέντρωσε συστηματικά πληροφορίες από ποια χωριά της κάθε περιφέρειας της Μικράς Ασίας εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες σε πόλεις, χωριά και συνοικισμούς της Κρήτης.³⁰

Αντίστροφα ο Τουρκοκρητικός πληθυσμός που αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις εστίες του και να εγκατασταθεί στην Τουρκία δεν μελετήθηκε συστηματικά παρά πάρα πολύ αργά. Μόνο το έτος 2003, ογδόντα χρόνια από τη σύμβαση της Λωζάνης άρχισε να λειτουργεί στην Κωνσταντινούπολη το «Ίδρυμα του Πληθυσμού της Λωζάνης», το οποίο πρόλαβε να καταγράψει τη μαρτυρία μερικών επιζώντων, αλλά κυρίως συγκέντρωσε έμμεσες μαρτυρίες από πληροφορίες των απογόνων των ανταλλαγέντων. Συνολικά έχουν καταγραφεί οι μαρτυρίες 58 Τουρκοκρητών.³¹

30. Πληροφορίες για την έρευνα της εγκατάστασης προσφυγικού πληθυσμού στην Κρήτη από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών παρέχονται στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών/Αρχειό Προφορικής Παράδοσης/Σημερινή Εγκατάσταση Φακ. 38. Καταγράφονται λεπτομέρειες για τις κρητικές πόλεις και οικισμούς όπου εγκαταστάθηκαν Μικρασιάτες πρόσφυγες και σημειώνονται λεπτομερώς οι οικισμοί προέλευσης αυτού του πληθυσμού στη Μικρά Ασία καθώς και ο αριθμός των οικογενειών από κάθε οικισμό. Σε χειρόγραφο σημείωμα της Αγλαΐας Αγιουτάντη, υποδιευθύντριας του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, αναγράφονται τα ονόματα είκοσι οκτώ Μικρασιατικών πληροφορητών, η ηλικία, το επάγγελμα και η προέλευση του καθενός και ο τόπος διαμονής στην Κρήτη.

31. Η έρευνα διεκλήθη από το *Lozan Mübadilleri Vakfı* [Ίδρυμα του πληθυσμού της Λωζάνης]. Οι κρητικές καταγωγής πληροφορητές που εντοπίστηκαν μαγνητοσκοπήθηκαν και για τον καθένα καταρτίστηκε λεπτομερές βιογραφικό δελτίο που περιλαμβάνει όνομα, έτος και τόπο γεννήσεως, τόπο καταγωγής στην Κρήτη, τόπο αρχικής εγκατάστασης στην Τουρκία, επάγγελμα, εκπαίδευση, φύλο, τόπο συνέντευξης και κατοικίας και στοιχεία της συνέντευξης. Από τους πενήντα εννέα πληροφορητές, πάντως, μόνο δέκα είχαν γεννηθεί στην Κρήτη. Το θέμα προσελκύει ήδη ενδιαφέρον στην τουρκική βιβλιογραφία με τη δημοσίευση σχετικών συλλογικών τόμων και μονογραφιών. Βλ. π.χ. Nükhet Adıyeye, Tuncay Ercan Sepetçioğlu (επιμ.), *Geçmişten günümüze Girit: Tarih*

Μεταξύ των μαρτυριών που κατέστη δυνατόν να συγκεντρωθούν υπάρχει μαγνητοσκοπήση Τουρκοκρητικού πρόσφυγα πρώτης γενιάς, του Ali Ugurel από το Ηράκλειο, ο οποίος έζησε ως ανταλλάξιμος στα Σώκια της Καρίας και του οποίου η νοσταλγία για τη γενέτειρα νήσο λειτουργεί ως κίνητρο για μια εκτενέστατη αφήγηση της ιστορίας του Ερωτόκριτου σε κρητικά ελληνικά.

Η καταληκτήρια αναφορά μου στη μαρτυρία της προφορικής ιστορίας δεν αποβλέπει απλώς να εμπλουτίσει το φάσμα των πηγών της σύγχρονης ιστορίας της Κρήτης. Αποβλέπει να ανασύρει στην επιφάνεια της ιστορικής ανάλυσης το ανθρώπινο στοιχείο και τα συναισθήματα των ανθρώπων, τα οποία η προφορική ιστορία κατά κανόνα καταγράφει με αμεσότητα και ζωηρότητα. Οι μελετητές της ιστορικής ζωής τείνουμε να θεωρούμε ότι τα στοιχεία αυτά προσιδιάζουν μάλλον στη λογοτεχνία, παρά στην επιστήμη, είναι όμως απαραίτητο για την ανάκτηση της εικόνας του ιστορικού γίνεσθαι στην πληρότητά της να μην αφήνουμε να μας διαφεύγει η ιστορία των συναισθημάτων. Η αναφορά μάλιστα στην εποχή των επαναστάσεων δεν μπορεί ποτέ να είναι πλήρης χωρίς την ιστορία των συναισθημάτων, των παθών, του πόνου και των ελπίδων των ανθρώπων, Χριστιανών και Μουσουλμάνων, που βίωσαν τα παθήματα, τις συμφορές και τους αγώνες της Κρήτης. Έτσι μόνο η ιστορική ανάλυση μπορεί να οδηγήσει σε μια βαθύτερη κατανόηση, μια ανάκτηση και βίωση της ιστορικής εμπειρίας εκ των έndon, για να θυμηθούμε και τον R. G. Collingwood.³² Η εκ των έndon βίωση της ιστορικής εμπειρίας θα μπορούσε να αποβεί, με την πνευματική ωριμότητα που καλλιεργεί, και πηγή φρόνησης και κριτικής περίσκεψης μπροστά και στα πάθη και τα παθήματα του παρόντος.

*Toplum-Kültür, Kuşadası, 16-18 Ekim 2015/Crete from past to present: History-Society-Culture, Kuşadası, 16-18 October 2015, Αϊδίσι 2017, ιδίως του Tuncay Ercan Sepetçioğlu, M. Fatih Sansar, “Çukurova’da kayıp bir Giritli Muhacir Köyü: Şarkıyye [= A lost Cretan Emigrant Village in Çukurova: Şarkıyye]”, σσ. 193-207. Επίσης, Yüksel H. Hançerli, *Giritli Mübadillerin Son Durağı: Çukurova. Parçalanmış Ailelerin Öyküsü* [= The last station of Cretan Muslim Emigrants: Çukurova. The story of broken families], Άδαβα 2007 και Süleyman Beyoğlu, “Girit Göçmenleri (1821-1924) [= The emigrants of Crete (1821-1924)]”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, τχ. 2 (2000), σ. 123-138.*

32. R. G. Collingwood, *The Idea of History*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 1956, σ. 282-302.